

Kaló Krisztina

Fordítható-e a kultúra? Megoldások Szabó Magda *Az ajtó* című regényének angol fordításában¹

Az UNESCO által kiadott *Index Translationum*² statisztikáját böngészve láthatjuk, hogy a magyar irodalom a nemzetközi fordítólista forrásnyelv szerinti besorolásában az igen előkelő 19. helyen szerepel. Különösen örömteli ez a tény annak tükrében, hogy ha nyelvünk gyakoriságát tekintjük és tizenöt millió magyar ajkúval számolunk, legfeljebb a hatvanadik helyre pályázhatnánk. A nem feltétlenül teljes, de több mint kétmillió fordítási adatot tartalmazó állományával mégis a legteljesebb nemzetközi adatbázisból az is kitűnik, hogy az utóbbi harminc évben Szabó Magda (1917-2017) hetvenkilenc fordítással és közel kétszáz kiadással a hatodik legtöbbet fordított magyar szerző Kertész Imre, Márai Sándor, Molnár Ferenc, Esterházy Péter és Konrád György után. A címben feltett kérdésre tehát máris pozitív választ adhatnánk, hiszen nyilván nem születne ennyi fordítás, ha a magyar nyelv és kultúra nem lenne átültethető más nyelvekre. De vizsgáljuk meg a kérdést szövegszinten! Milyen ajtó tárul vajon fel az angol nyelvű olvasóknak a magyar kultúra felé, amikor kézbe veszik ezt a megérdemelten sok nyelvre lefordított regényt?

Szabó Magda írói érdemeit aligha kell itt méltatnunk. Hazai és nemzetközi elismertsége mutatja, milyen érzékenységgel és éleslátással ír egyetemes kérdésekről, különösen az emberi kapcsolatok szövevényes, mégis a legtöbb kultúrában felismerhető minták szerint működő hálózataról. A tartalmi vonatkozásokon túl a siker nyilvánvalóan a gondos könyvkiadóknak és a jól sikerült műfordításoknak is köszönhető. *Az ajtó* című regénynek két angol fordítása létezik. Az elsőt Stefan Draughon készítette 1994-ben,³ ami néhány elismerő recenziótól eltekintve szinte észrevétlen maradt⁴. Másodjára tíz évvel később

¹ A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

² Ld. <http://www.unesco.org/xtrans/>

³ Szabó Magda: *The Door*. Ford. Stefan Draughon. New York: East European Monographs, Boulder/Columbia University Press, 1995.

⁴ Clara Györgyey igen elismerő recenziójában külön kiemeli, milyen nagyszerűen adja vissza Draughon fordítása Szabó Magda humorral átszótt, önironikus stílusát. Ld. Review of *The Door*, Magda Szabó. *World Literature Today*, 69/4. 835–836.

Len Rix⁵ fordította le, és mivel 2006-ban a rangos Independent Foreign Fiction Prize (Független Külföldi Regény Díj) tíz döntőse közé került, jelentős nemzetközi érdeklődés kísérte. Bár kétségtelenül érdekes téma lenne, ebben a rövid tanulmányban nem célozom a két fordítást összevetni egymással. Tudjuk, hogy Draughon fordítása az amerikai könyvpiacra, Rixé pedig a brit olvasóknak készült. Draughon foglalkozását tekintve pszichológus, író és képzőművész is, nyilvánvaló tehát, hogy a két fordítás két nagyon eltérő koncepcióval készült. Draughon fordítása kapcsán mindenképpen érdemes megemlítenünk, hogy a kötetet maga a fordító illusztrálta, a macskarajongók nagy örömeire. Ettől függetlenül – talán a 2006-ban elnyert Oxford–Weidenfeld fordítási díjnak köszönhetően – Len Rix fordítása a New York Review Books Classics sorozatában is megjelent, így az amerikai kontinensen is széles körben olvashatták. Így kerülhetett fel a regény 2015-ben a *The New York Times* által legjobbnak tartott tíz könyv közé (The 10 Best Books of 2015). Kétségtelen, hogy Len Rix nagy tapasztalattal bíró műfordító. A rhodéziai (ma: Zimbabwe) születésű irodalmár, a cambridge-i King’s College-ban (is) tanult, majd oktatott, onnan vonult nyugdíjba. A fordítás fiatal kora óta érdekelte. A magyar nyelvre kalandos úton talált az 1950-es években, de csak viszonylag későn, negyvenhét éves korában kezdett magyarról fordítani. Rix neve fémjelzi Szerb Antal hét regényének és Kabdebó Lóránt egyik írásának, a *Minden idők* fordítását.⁶ Szabó Magda *Katalin utca* című regénye 2017-ben jelent meg angolul – szintén az ő fordításában.⁷

A fordítástudományban és -kritikában mára elfogadott állásfoglalás, hogy a fordító klasszikus, nyelvi közvetítő feladatán túl egy bővített szerepkörrel is rendelkezik, nevezetesen kultúraközvetítői feladattal. Miközben az alapvető elvárások nem változtak a műfordítóval szemben, vagyis továbbra is fontos a tartalmi pontosság, a célnyelvi gördülékenység és a forrásnyelvi szöveg stílusának érzékeltetése, kultúra terén a fordítónak egyensúlyt kell találnia az elidegenítő (*foreignising*) és a domesztikáló (*domesticating*) fordítói stratégiák között. Az előbbi hivatott beavatni az olvasót egy ismeretlen kultúra világába, a második pedig biztosítja, hogy az olvasó ne vesszen el a számára idegen kultúrközegben. Nyilvánvalóan minél távolabb esik egymástól két kultúra, annál nehezebb ezt az egyensúlyt megtalálni. Angol-magyar vonatkozásban viszonylag kevés leküzdhetetlen akadályról beszélhetünk, akad azonban jónéhány kul-

⁵ Szabó Magda: *The Door*. Ford. Len Rix. London, Harvill Secker, 2005. Minden további idézet Len Rix fordításának egy másik kiadásából származik: *The Door*, London, Vintage Books, 2005. A magyar idézetek oldalszám jelölései Szabó Magda: *Az ajtó*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2008. kiadásra vonatkoznak.

⁶ *A Time for Everything*, Cardinal Press, 1995.

⁷ *Katalin Street*, NYRB Classics, 2017.

turális elem, ami feladhatja a leckét. A fordító a forrásnyelvi szöveg első értelmezője, ezért nagy figyelmet kell fordítania a magyar szerző és az angol ajkú olvasó kultúrájának összehangolására.

Mielőtt példákat néznénk a kultúrák közötti hídépítésre, érdemes lefektetnünk, hogy milyen keretek között mozgunk, vagyis megfogalmazni, mit is értünk kultúra alatt. A kultúrának Tyler 1871-es etnográfiai alapdefiníciója⁸ óta számos meghatározása született attól függően, hogy milyen tudományterület felől közelítették a szakemberek, illetve hogy egy adott tudományterületen belül mire helyezték a hangsúlyt. Esetünkben és magyar vonatkozásban megfelelőnek látszik Józsa Péter tágan értelmezett kultúrafogalmát alapul vennünk, mely szerint: „A kultúra mindazon ismeretek, értékek, reflexek, viselkedési modellek és sémák, szokások és hiedelmek összessége, melyeket az egyén az őt felnevelő közegben, a szocializáció során részint megfigyelhető, részint észrevétlen módon elsajátít.”⁹ Józsa meghatározása szerint tehát a fordítónak a fordítási folyamat során egy olyan dinamikus, összetett rendszert kell feltérképeznie, értelmeznie és a célkultúrába átültetnie, amelybe nemcsak az esztétikai alkotások, a felhalmozott ismeretek és értékek összessége tartozik, hanem a mindennapi viselkedési modellek, a hétköznapi tevékenységek, szokások és hiedelmek rendszere is. A kultúra és a kommunikáció egymással szoros összefüggésben állnak, és a fordítás mint nyelvek és kultúrák közötti kommunikáció a kultúra terjesztését is szolgálja. Fordítói szempontból tehát a kultúra a kommunikáció kontextusa, amelyet a fordítónak meg kell teremtenie ahhoz, hogy az olvasott szöveg befogadása akadálymentes legyen.

A másik fogalom, amelyet érdemes tisztázni, még ennél is bonyolultabb kérdés. Mit tekinthetünk *ekvivalens* fordításnak, ha nemcsak nyelvi, hanem kultúrafordításról is beszélünk? Heltai Pál véleménye szerint az ekvivalencia „[...] az optimális hasonlóság szélső esete, és két- vagy többnyelvű, de egy kultúrájú célnyelvi közönség esetén elérhető, illetve megközelíthető [...]”¹⁰

⁸ „Culture or Civilization, taken in its wide ethnographic sense, is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society.” (Edward Burnett Tylor: *Primitive Culture: Research into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, vol. 1, London, John Murray, 1871. 1.). Azaz a kultúra olyan komplex egész, amely magában foglalja mindazt a tudást, hiedelmet, művészetet, morált, törvényt, hagyományt, valamint minden egyéb képességet és szokást, amit az ember mint egy társadalom tagja a szocializációja során megszerez.

⁹ Józsa Péter: *A kultúra fogalma*. In: *Kód-kultúra-kommunikáció. Tanulmányok*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1976. 52–59. 52.

¹⁰ Heltai Pál: *Fordítás, relevancia, feldolgozás*. In: *uő: Mitől fordítás a fordítás?* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2014. 19–44. 25.

Két nagyon eltérő kultúra esetében Bangha Imre, az indiai irodalom gyakorlott magyar fordítója azonban azt mondja, hogy „Másképp hangzanak a szavak két kultúra között. És azt hiszem, az a jó, ha engedi az ember a művet, hogy hadd alakuljon magyarul.”¹¹ Mikor beszélhetünk tehát ekvivalens fordításról: ha a fordított szöveg nyelviileg optimális módon alakul a célnyelven, vagy ha a célnyelvi olvasóközönség a maga – egyáltalán nem egyértelmű és általánosítható – háttérismeretével nemcsak nyelviileg, hanem kulturális értelemben is képes befogadni? Egy kiváló fordítás esetében, mint amilyen Len Rix *The Door* fordítása is, mindkettő megvalósul. Pedig Rixnek nem volt kifejezetten könnyű dolga angol nyelvre átültetni az 1960 és 1975 közötti Magyarországon játszódó történetet, különösen ha azt nézzük, hogy retrospektív módon a történelem és a politikai berendezkedés felelevenítése az I. világháborúig nyúlik vissza. Olvasunk a *frontról*, ami az angolnyelvű olvasónak egészen mást jelent, a magyar zsidótörvényekről, amiről az angolok valószínűleg még az iskolai történelemkönyvükben sem olvashattak, a koncepciók perekről, amelynek valódi szörnyűségét Magyarországon is szinte csak az a generáció tudja felidézni, amelyik közvetlenül átélte; és szó esik téeszről, tanácsról és kultúrházról, – megannyi fogalomról, amelyek a magyar olvasó számára esetleg evidenciák, de egy angol anyanyelvű olvasónak magyarázatra szorulnak. Mivel Szabados Magda és Szeredás Emerenc különös kapcsolatának története nemcsak Budapesten játszódik, hanem egy képzelt vidék, Csabadul és Nádori környékére is elkalauzol minket, az Emerenc gyermek- és fiatalkorát felidéző részekben a magyar vidéki élethez kötődő kulturális elemek is bőséggel előfordulnak (pl. Hajdúság, csordakút, komatál).

Az elemzett szövegben előforduló kultúraspecifikus nyelvi elemek az alábbi nagyobb kategóriákba sorolhatók (csak egy-két példával illusztrálva az egyes csoportokat): **megszólítások** (nagyságos asszony, gazda), **ételek** (komatál, forralt bor, mézes, tyúklevés, hidegtál), **ruházat** (sujtásos dolmány, fejkendő, spangnis lakkcipő, melles kötény), **tárgyak, eszközök** (csillagszóró, nyírfa seprű, bádogbögre, csordakút), **foglalkozások** (küldönc, díjbeszedő, galambtenyésztő, parlamberter), **vallás** (istentisztelet, gyónás, pap, feloldozás, lelkipásztor), **intézmények** (téesz, tanács, polgári nevelde, kultúrház), **nemzeti történelem** (konstruált per), **személynevek** (Odafennvaló, bibliai Márta – bár ezek csak viszonylagosan tekinthetők kultúraspecifikusnak), **magyar irodalom** (tündérilona, Anyám tyúkja), **angol kultúra** (laverszit), **német kultúra**

¹¹ *Másképpen hangzanak a szavak két kultúra között. Bangha Imrével Józán Ildikó és Németh Zoltán beszélget.* In: Jeney Éva–Józán Ildikó (szerk.): *Nyelvi álarok. Tizenhárman a fordításról.* Budapest, Balassi Kiadó, 2008. 7–18. 14.

(fátermörderes, biedermeier), **francia kultúra** (paillette, voltaire-ianizmus), **zsidó kultúra** (sábeszülő), **görög kultúra** (koturnus).

De nézzünk meg közelebről néhány példát, hogyan birkózott meg a fordító ezekkel a nehézségekkel!

Első példánkban azt figyelhetjük meg, hogy egyetlen mondat hányféle kultúrát idéz fel:

(1 HUN) „[...] ágyunk fölött a családi **ikonosztáz, fátermörderes, sujtásos dolmányú, magyar barokkot** vagy **biedermeiert** viselő, mindent látó, mindent értő őseim [...]” (6.)

(1 ENG) ‘[...] over the bed itself, the **family portraits, ikons** in their **high starched collars and braided coats, Hungarian Baroque** and* **Biedermeier**, my all-seeing, all-knowing ancestors.’ (2.)

Az ortodox templomokból ismert, a szentélyt a hajótól elválasztó, képekkel díszített fal, az ikonosztáz itt a „családi” jelzővel profanizált jelentéssel szerepel. Érdekes látnunk, hogy a fordító először *arcképeknek* fordítja, majd egy betoldással („ikons”) utal azok szinte vallásos jellegére. A „fátermörderes” jelző – bár egyértelműen német hatásra került a magyar nyelvbe – valójában francia eredetű. Magas, kemény, általában ingról levehető, álló gallér volt a XIX. században. Az elnevezés onnan ered, hogy Franciaországban a köznyelv *parasite*-nak, azaz „kellemetlen nyaki élősködőnek” nevezte ezt a gallértípust, ami később a francia nyelvben *parricide*-dá („apagyilkos”) torzult. Ebből tükröfordítással született a „fátermörder” szó. Az angol fordítási megoldás valójában egy explicitáció, vagyis a fordító világosan kibontja az olvasó számára az eredetiben burkolt jelentést.

A „sujtás” jellegzetesen magyar ruhadíszítés, egy angol nyelvű olvasó aligha tudja azonosítani azzal a lapos zsinórzattal, mellyel a dolmányt, mentét vagy nadrágot díszítették. Egyes nyelvekben a szó elterjedt (például a francia *soutache* szó ebből ered), de az angolban nem. Ezért a fordító itt generalizál, és nagyon helyesen megelégszik a *braided*, azaz „fonatos, paszományos” jelzővel.

Hogy az angol olvasónak mit jelent a szó szerint lefordított magyar barokk, csak elképzelni tudjuk. Feltehetően nincs tisztában azzal, hogy a *magyar* jelző a korszakeltolódás miatt indokolt, hiszen a francia és angol barokkhoz képest mintegy száz-százötven évvel későbbi időszakra utal. A *biedermeier* szintén feltételez némi jártasságot a közép-európai művészetben, hogy az olvasó azonosítani tudja a XIX. század első felére eső, kispolgári miliőt.

Len Rix, aki jól ismeri a magyar kultúrát is, gyakorta fordul a fentebb már említett, a szakirodalomban explicitációnak nevezett átváltási művelethez. Kö-

vetkező példánkban – az előzőhöz hasonlóan – szintén egy német eredetű szó nehezíti a megértést, talán még a magyar olvasóknak is. Emerenc ruházatáról olvashatjuk:

(2 HUN) „[...] Feketét viselt, hosszú ujjú, finom szövetruhát, **spangnis lakkcipőt** [...]” (12.)

(2 ENG) ‘She wore black – a finely-woven long-sleeved dress and **gleaming patent- leather shoes** [...].’ (2.)

A spangnis cipő valóban a népi kultúrában viselt, bőrpántos ünnepi cipő, amit a fordító által végzett értelmezés és kifejtés nélkül valószínűleg nem értene az angol olvasó. A német „*Spange*” szó eredetileg csatot, kapcsot jelent, hiszen ezeken a cipőkön a bőrpánt csattal rögzült a cipő felsőtesthez. A *buckled* jelző betoldását azonban már feleslegesnek érezte a fordító, hiszen anélkül is megteremtette a megfelelő képi konnotációt.

Azonban nem mindig ilyen szerencsés a fordító helyzete. Abban a jelenetben, amikor Emerenc nagymosást végez, Szabó Magda üstöt említ, amiben a gondos háziasszony kifőzi a ruhákat. Az angol fordító ezekben az esetekben a *cauldron* szót használja, ami minden bizonnyal más konnotációt hív elő. Míg a magyar nagyméretű főzőedényt tepertőkészítésre, abálásra használták a régi disznóvágásokkor, valamint lakodalmak idején ebben főztek, illetve nagy mennyiségű lekvárt is ebben készítettek, addig az angol variáns inkább a mi bográcsunkhoz hasonlít (tehát nem üstházba süllyeszthető edényt jelöl), és erősen kötődik a mágiához és varázsláshoz, egyféle varázstalfőző edény. Nem kell magyaráznunk, hogy ez a konnotáció nagyon távol áll az eredeti üst szó jelentésétől.

Nagyon érdekes kultúrközi átszüremlésekkel is találkozhatunk a szövegben, amik mégis fordítási nehézséget jelentenek:

(3 HUN) „Emerenc sose feküdt le, [...] az ágy hiányzott a bútorzatából, a szerelmesek székének hívott pici kanapén, a **laversziten** szundikált [...]” (21.)

(3 ENG) ‘Emerence never actually lay down. [...] her furniture did not include a bed. Instead she took short naps on a tiny coach, a **so-called „lovers’ seat”**. [...].’ (17.)

A *laverszit* szó – bár nem éppen gyakori – felismerhetően angol eredetű, és a kiejtést utánzó átírással került a magyar nyelvbe. Ebből arra következtethetnénk, hogy nem okoz problémát visszafordítani angolra. De ha jobban megnézzük, a fordító ezt nem így látta, hiszen betoldotta elé az úgynevezett jelzőt,

vagyis valójában az angol olvasónak is el kell képzelnie ezt a bútordarabot. A betoldást az is indokolja, hogy az angol *lover's seat* gyakrabban jelöl meghitt beszélgetésre alkalmas, egymással szembe fordított ülőfelületekkel rendelkező karosszéket vagy ülőkanapét, mintsem fekvőalkalmatosságot. Erre utal a *seat* szó is.

És mihez kezd a fordító, ha a magyar szövegben idegen hangzású szinonimákkal találkozik?

(4 HUN) „[...] már egy flitter sincs meg abból az estélyi ruhából, de a **paillette** csillámai beletapadtak a tudatába.” (29.)

(4 ENG) ‘Not one **spangle** remained of that evening dress, but the glitter of **sequins** was burned into her consciousness.’ (25.)

Mint látjuk, a görögből származó, a magyar nyelvbe német közvetítéssel kerülő *flitter* szót és az egyértelműen francia eredetű szinonimáját Rix angol szinonimákkal helyettesítette, segítve ezzel az olvasót a könnyebb megértésben.

A kulturálisan kötött kifejezések között két kérdéses megoldással találkozunk Len Rix fordításában. Az egyik az intézmények közé sorolt *téesz* szó fordítása, amely a magyarban egyértelműen mezőgazdasági tevékenység céljából létrehozott társulást jelent, Rix azonban *carpenters' cooperative*-nek, azaz asztalosok vagy ácsok céhének fordítja. Lehetséges volna, hogy nem értette meg a magyar TSZ (termelőszövetkezet) betűszót? Ha így történt volna, aligha fordította volna *cooperative*-nek. Mindenesetre rejtély, hogy miért illeszti be a kifejezésbe az ács/asztalos mesterséget – amiről persze tudjuk, hogy Emerenc édesapjának foglalkozása, és erős utalás a bibliai Józsefre.

A másik gyanúsán egyéni fordítási megoldás a zsidó kultúrához kötődik. Nevezetesen a „sábeszülő (zsidó nő)”-ről van szó, amelyet Rix *a Jewess sitting shiva* kifejezéssel fordít. A *sábeszülő* szóban azonban valószínűleg nem a shivát, azaz a zsidó gyásztörvények által a legközelebbi rokonoknak előírt hétnapos gyászrituálét kell felismernünk, hanem a héber *sabbat* szót, amiből a jiddis *sábesz* származik. Vagyis a kétségtelenül szokatlan *sábeszülő* melléknév a szombati ünnepnapot tartó zsidó nőt jelöli, nem pedig shivát, magyarul „süvét” ülő nőt. Rix megoldása azonban a történetmesélést és a szöveg összességét nézve nem igazán értelemzavaró.

A legnagyobb fordítási veszteséget a magyar népi kultúrát felidéző szavak és kifejezések átültetésénél tapasztalunk. Egy olyan igénél, mint a *pustol* (pl. a hó), sajnos óhatatlan a stiláris veszteség. Sőt Rix szerkezetátalakítást és szófajváltást is végez, így lesz belőle „on the job (of clearing snow)”. Szabó Magda nagyszerű stílusa szintén veszni látszik az *ámbitusoszlop* (pillars of the veran-

da), *pallér* (foreman-builder), *részes arató* (harvester), *tehénfa* (cow-tree [?]/sycamore), *szérű* (threshing yard), *keresztyén* (Christian), *nyí* (whimper) szavaknál. Egyik ilyen szó egyértelműen kifogott a fordítón (és a kontrollszerkesztőn), hiszen amikor Emerenc gyermekkori traumájáról, a villámcsapásról beszél, amelyben ikertestvérei meghaltak, félelmében *elgórta*, azaz eldobta a bádögögréjét. Ennek az igének a megfelelője az angol nyelvű szövegben azonban tévesen *fill*, vagyis a *megett* ige.

Összefoglalásként azonban elmondhatjuk, hogy örülhetünk, hogy az angol és amerikai olvasók, illetve az angol nyelvet mint *lingua francát* használók Len Rix nagyszerű fordításában ismerhetik meg Szabó Magda sokrétű művét. Szerencsés dolog ilyen felkészült műfordító tolmácsolásában ismerkedni a magyar irodalommal és az általa, ill. benne felidézett magyar kultúrával. Rix ismét bizonyítékát adta annak, hogy nemcsak kiváló nyelvművelő, hanem felelősségteljes kultúraközvetítő is. Kulturális kompetenciája a fordítás minőségének záloga. Neki köszönhetően a magyar kortárs irodalom egy újabb értékes mozaikjával gyarapodott az angol nyelvű fordításirodalom, és bizakodhatunk abban, hogy ez a regényfordítás sok olvasónak ajtót nyitott a magyar kultúra felé.